

*"In blijvende herinnering aan de overlevenden van Auschwitz,
die het Nederlands Auschwitz Comité hebben opgericht" — sinds 1956*

JAARGANG 62 | NUMMER 2 | APRIL 2018

auschwitzbulletin

KWARTAALBLAD VAN HET NEDERLANDS AUSCHWITZ COMITÉ

HET WONDER DAT ER WONDEREN BESTAAN

Jessica Durlachers lezing bij de Holocaust-herdenking

EEN GEWONE JOODSE STRAAT IN AMSTERDAM

Dubbeltentoonstelling in het Stadsarchief

DE NATIONALE HOLOCAUST-HERDENKING

Samenvatting van de toespraken in het Wertheimpark

AUSCHWITZ FOREVER

Over de heruitgave van een belangwekkend boek

Het **Holocaust Namenmonument** gaat door. Help mee met de bouw en **doneer nu!**

Steun het Nationaal Holocaust Namenmonument. Juist nu

Dit monument voor alle Holocaustslachtoffers die nooit een graf kregen, zal nabestaanden **eindelijk een aanraakbaar gedenkteken** bieden. Bovendien maakt een monument met **meer dan 102.000 namen** ook de omvang van de immense ramp die zich destijds voltrokken heeft, tastbaar voor huidige en toekomstige generaties. *Er zijn al duizenden namen geadopteerd!*

Het Holocaust Namenmonument komt in Amsterdam, aan de Weesperstraat, centraal in het Joods Kwartier. Steun de bouw van dit nationale monument, door een bedrag over te maken of een naam te adopteren via de speciale website WWW.NAMENMONUMENT.NL

REACTIE OP VORIG NUMMER BULLETIN

Wij werden door de heer Hans de Vries gewezen op een passage in het interview met Professor Deborah Lipstadt die mogelijk voor enige verwarring kan zorgen. Er stond dat er over de Shoa “pas wetenschappelijke literatuur kwam vanaf het moment dat de archieven in Oost-Europa toegankelijk werden”. Natuurlijk waren er voor de jaren '90 al legio wetenschappelijke publicaties verschenen. Volgens David Hammelburg, de auteur van het interview, bedoelde mevrouw Lipstadt echter dat het perspectief vanuit de Oostbloklanden, en dus ook van veel slachtoffers uit die landen, tot 1991 vrijwel geheel ontbrak. De eerder verschenen publicaties zijn belangrijk en zelfs onmisbaar, maar ze zijn vooral geschreven vanuit het Duitse en westerse perspectief. — Redactie

De reis die het Nederlands Auschwitz Comité jaarlijks organiseert naar de voormalige concentratiekampen Auschwitz, Birkenau, Majdanek en Sobibor zal dit jaar plaatsvinden van maandag 5 november t/m zaterdag 10 november 2018.

6-DAAGSE POLENREIS 2018

De reissom bedraagt € 985 per persoon op basis van een tweepersoonskamer. Een éénpersoonskamer is beperkt mogelijk met bijbetaling van € 175. De prijs is inclusief vliegreis Amsterdam-Warschau v.v., luchthavenbelasting, vervoer per luxe touringcar (waarin roken NIET is toegestaan), verblijf in uitstekende hotels in Warschau, Krakow en Lublin, alle maaltijden gedurende de reis en toegangsprijzen van musea. N.B.: Deze prijsopgave is onder voorbehoud van gelijkblijvende hotel- en vliegtarieven.

Meer informatie kunt u vinden op onze website www.auschwitz.nl/nac/activiteiten. Voor eventuele vragen kunt u contact opnemen met Jacques Grishaver, 06 54 606 290

Belangstellenden kunnen zich schriftelijk opgeven bij:

Nederlands Auschwitz Comité

t.a.v. De heer J. Grishaver

Postbus 74131

1070 BC Amsterdam

e-mail: info@auschwitz.nl

Omslag: Jessica Durlacher bij Holocaust Herdenking 2018 (foto Dirk Spits)

Inzet: Afbeelding uit het boek over de Rapenburgerstraat

INHOUD

HET NEDERLANDS AUSCHWITZ COMITÉ

Het Nederlands Auschwitz Comité draait volledig op vrijwilligers. Uw financiële steun is enorm belangrijk. Met uw bijdrage kunnen we de herinnering aan de Holocaust levend houden, ook bij nieuwe generaties. Doneren kan tegenwoordig op eenvoudige wijze via onze website www.auschwitz.nl. U kunt kiezen uit verschillende mogelijkheden — eenmalig, per maand of per jaar. Ook kunt aangeven of u daarbij het Auschwitz Bulletin thuis wenst te ontvangen. Het Bulletin verschijnt vier keer per jaar.

Cartoon

‘Antisemitisme’ /19 Willem Vleeschouwers *kijk op de zaken*

Column

Mijn oorlog na de oorlog /22 Awraham Meijers *over het feit dat hij nu zijn ouders begrijpt en ze het graag had verteld*

Cultureel

Auschwitz forever /6 Herbert Sarfatij *bepreekt een heruitgave van een groot en belangrijk boek over Auschwitz*

Recent verschenen /23 Sarah Bremer

Voor de inhoud van de artikelen die ondertekend zijn is alleen de auteur verantwoordelijk. Overname van artikelen is toegestaan, mits met toestemming van de auteur en de redactie.

Actueel

De Rapenburgerstraat /6 Max Arian *over twee indrukwekkende tentoonstellingen in het Stadsarchief Amsterdam*

In ‘Rapenburgerburgerstraat 1940 - 1945’ is het onvoorstelbare zichtbaar /10 Theo van Praag *Hover een boek dat inzoomt wat de Shoah betekent in één straat in één stad*

Herdenken

Het wonder dat er wonderen bestaan /12 Jessica Durlacher *Lezing tijdens de lunch van de Nationale Holocaust Herdenking 2018*

De Nationale Holocaust Herdenking 2018 /16 Walter van Rossum *Delen uit de toespraken gehouden tijdens de herdenking op 29 januari 2017*

Opinie

Jodenvervolging in Nederland 1940–1945 /18 Walter van Rossum *in gesprek met Frank van Vree, directeur van het NIOD over de recent verschenen postume monografie van Loe de Jong*

Den Haag

Joods moreel rechtsherstel

De Gemeente Den Haag heeft besloten tot moreel rechtsherstel voor Joodse eigenaren van geroofd vastgoed in en na de Tweede Wereldoorlog.

Zij ontvingen na de oorlog een rekening van de gemeente voor nog openstaande erfpachtcanon en straatbelasting. Een groot onrecht. Het ontbrak toen helaas aan compassie met de Joodse oorlogsslachtoffers en hun nabestaanden. Om het handelen uit die tijd recht te zetten hebben het college van burgemeester en wethouders en de gemeenteraad van Den Haag besloten tot individueel moreel rechtsherstel.

Oproep

Bent u een Joodse woningeigenaar of een nabestaande van een Joodse woningeigenaar in Den Haag? En heeft u of een familielid na de oorlog van de Gemeente Den Haag een rekening voor openstaande erfpachtcanon en straatbelasting ontvangen? Dan komt u mogelijk in aanmerking voor dit moreel rechtsherstel.

Ga voor alle informatie naar www.denhaag.nl/joodsmoreelrechtsherstel

COLOFON

AUSCHWITZ BULLETIN

REDACTIE Max Arian, Sarah Bremer, Bertje Leuw, Awraham Meijers, Theo van Praag, Walter van Rossum, Herbert Sarfatij, Fedde Schouten, Dirk Spits [beeld-redactie]

REDACTIESECRETARIAAT
Postbus 74131, 1070 BC Amsterdam
EMAIL redactie@auschwitz.nl

NEDERLANDS AUSCHWITZ COMITÉ

SECRETARIAAT Postbus 74131,
1070 BC Amsterdam
tel: 020 672 33 88
EMAIL info@auschwitz.nl
www.auschwitz.nl

FINANCIËLE ADMINISTRATIE
EMAIL financien@auschwitz.nl
BANK IBAN: NL53 ABNA 0414646282
BIC: ABNANL2A

ABONNEMENTENADMINISTRATIE
Postbus 74131, 1070 BC Amsterdam
tel: 020 600 34 55
EMAIL abonnement@auschwitz.nl

DATABASE BEHEER Akrav-automatise-
ring & Consultancy

VORMGEVING Fedde Schouten

DRUK Drukkerij Peters Amsterdam bv

HET AUSCHWITZ BULLETIN IS EEN UITGAVE VAN
HET NEDERLANDS AUSCHWITZ COMITÉ

De activiteiten van het **Nederlands
Auschwitz Comité** worden mede mogelijk
gemaakt door het vfonds

HERDENKEN, LATEN WE BLIJVEN HERDENKEN!

IN DIT NUMMER vertelt Max Arian (redactielid) dat hij zelf heel eventjes voorkomt in de tentoonstelling over de Rapenburgerstraat, want hij is er in 1940 geboren, én hij is 'ook nu nog niet dood'. Dat kunnen de meeste bewoners van die gewone Joodse straat in Amsterdam helaas niet zeggen. In twee bijzondere tentoonstellingen in het Stadsarchief van Amsterdam staat de oorlog centraal. Ook het bijbehorende boek van Guus Luijters toont ongelooflijk scherp hoe een armoedige maar vooral ook levendige straat met winkels en bedrijfjes en woningen van begane grond tot 3 hoog vol met gewone mannen, gewone vrouwen en kinderen het voorportaal zijn van een gruwelijk einde in Polen. Het zijn natuurlijk bijzondere mannen, bijzondere vrouwen en bijzondere kinderen met talenten, met humor, met vreugde, maar ook met pijn, met verdriet, met alles wat een mens maakt. In het boek wordt het onvoorstelbare zichtbaar gemaakt.

Jessica Durlacher durfde afgelopen december de plek te bezoeken waar haar vader Gerard Durlacher 5 maanden heeft gezeten: Auschwitz. Daarna wordt hij zelfs nog naar een ander vreselijk oord gebracht, een steenmijn, waar hij wordt afgebeeld tot hij bijna sterft van ellende, maar dan wordt bevrijd, 'op sterven na dood'. Haar verslag 'Het wonder dat er wonderen bestaan' had ook kunnen heten 'Auschwitz is een plek van de ouders. Het was gebeurd. Het was bedacht, gemaakt en uitgevoerd.' Ook de

toespraken van Jacques Grishaver, opnieuw Jessica Durlacher, waarnemend burgemeester Van Aartsen en minister-president Rutte tijdens de Nationale Holocaust Herdenking tonen dat het grote kwaad, wat Auschwitz was, ook nu weer kan oplaaien. Rutte meldt dat 'het hedendaags antisemitisme mensen nog altijd angstig en voorzichtig maakt.' Dat de kleinkinderen van Bloeme Evers-Emden die Auschwitz overleefde liever niet met een keppeltje op over straat gaan. Dat er surveillancehokjes staan bij Joodse scholen, synagogen en winkels.

Walter van Rossum sprak met de directeur van het NIOD, Frank van Vree over het omvangrijkste thema in het werk van Lou de Jong, de Jodenvervolgving, dat nu is verschenen. Die Jodenvervolgving als gevolg van de nazi-waanzin eindigde steeds weer in Sobibor en Auschwitz, dat hét symbool daarvan is geworden. Herbert Sarfatij beschrijft het nieuw verschenen boek daarover. Tenslotte meldt Awraham Meijers in zijn oorlog na de oorlog hoe het voor een kind is na de onderduiktijd als de eigen ouders weer opduiken. Het is bijzonder ontroerend bij al deze artikelen te lezen 'Wie de jeugd heeft...'

THEO VAN PRAAG

ACTUEEL

de RAPENBURGER- STRAAT

TWEE INDRUKWEKKENDE
TENTOONSTELLINGEN
IN HET STADSARCHIEF
AMSTERDAM

DOOR MAX ARIAN

BEELD STADSARCHIEF

Je kunt gemakkelijk een hele dag doorbrengen in het Amsterdamse Stadsarchief om twee tentoonstellingen goed te zien die elkaar wonderwel aanvullen, en de mooie film die Rolf Orthel heeft gemaakt. De ene tentoonstelling, over de Rapenburgerstraat in de Tweede Wereldoorlog, is eenvoudig, omvangrijk, indrukwekkend, want bijna alle verhalen eindigen tragisch, in Auschwitz of Sobibor. In *Samen weer aan tafel...* wordt verteld over Joodse gezinnen die elkaar na de oorlog weer hervonden, maar ook die verhalen eindigen lang niet altijd vrolijk. >>

VERVOLG VAN PAG. 7

Zelf kom ik ook eventjes voor in de tentoonstelling over de Rapenburgerstraat, want ik ben er in maart 1940 geboren. Het is ongeveer de kortste vermelding op de tentoonstelling, en hij staat bij het adres Rapenburgerstraat 91 II: 'Max Arian z Amsterdam 16.03.1940'. Met die uiterst korte vermelding moet ik (z staat voor zoon) heel blij zijn, want het ontbreken van een sterfdatum betekent dat ik de oorlog heb overleefd en ook nu nog niet dood ben. Volgens Guus Luijters, die het initiatief nam tot de tentoonstelling en die het boek schreef, hebben slechts 119 van de 1.165 Joodse bewoners van de straat de oorlog overleefd, dat is niet meer dan tien procent. Een sterftepercentage van 90 procent, dat ligt nog veel hoger dan de 73 procent in de rest van Nederland. Mijn moeder en ik zijn twee van die ruim 100 overlevenden, we konden onderduiken; mijn vader werd al op 14 augustus 1942 in Auschwitz vermoord.

Omdat ik nog pas drie jaar was toen mijn moeder en ik uit de Rapenburgerstraat verdwenen, heb ik geen werkelijke herinneringen aan de straat in die tijd. Guus Luijters beschrijft hem als armoedig, maar ook niet als het allerarmste deel van de Jodenbuurt.

Mijn ouders woonden in een huis dat in die tijd vrij nieuw moet zijn geweest, mijn vader was reclameschilder, misschien had hij het in het reclamevak ver kunnen brengen, misschien was het ploeteren gebleven. Het was in elk geval een lange, smalle straat, waar gewone mensen woonden, veel marktkooplieden, maar ook regenjasplakkers, broodbezorgers, beddenmakers, arbeiders, diamantairs, rabbijnen, hoedenmakers, naaisters en handelsreizigers. Er waren ook een Nederlands Israëlitisch Seminarium gevestigd, een Nederlands Israëlitisch Meisjesweeshuis, een leerhuis, twee Joodse armensholen en helemaal aan het einde (de straat was toen veel langer) de Portugese synagoge. Sommige van die gebouwen staan er nog, al zijn ze van functie veranderd; het weeshuis is nu café Waterlooplein. Maar veel gebouwen zijn ook verdwenen. Tijdens de aanleg van de IJ-tunnel is de hele even zijde afgebroken en door nieuwbouw vervangen. Guus Luijters koos juist deze, doodnormale, straat, omdat Sientje Abram er woonde, een klein meisje, aan wie helemaal geen herinneringen meer bestaan, want haar hele familie is vermoord.

Op 1 januari 1940 telde de straat officieel 1.241 bewoners, 1.165 van hen waren Joods, dat is 93,8 procent, slechts 77 (6,2 procent) was niet-Joods. Daarom is deze tentoonstelling tegelijk zo indrukwekkend en verschrikkelijk. Huis na huis is door Guus Luijters en Ton van der Jagt van het Stadsarchief uitgezocht wie er woonden en wat er met hen is gebeurd. Zoveel mogelijk zijn foto's van bewoners en verhalen over hen verzameld, bijvoorbeeld in de vorm van advertenties uit het NIW, gezinskaarten van de burgerlijke stand, verhuiskaarten, gegevens van de armenzorg, krantenberichten of politierapporten. Het zou natuurlijk overdreven zijn te zeggen, dat ze daarmee weer tot leven komen, maar velen van hen krijgen

weer iets van een persoonlijk gezicht, een eigen geschiedenis, vaak een verhaal over armoede, sappelen, steun vragen en daarop weer beknibbeld worden. Hartverscheurend is het om te lezen hoe blij mensen nog in 1940 zijn met hun huwelijk, hun pasgeboren baby. Een moeder houdt een dagboek bij voor haar kleine kind, zodat die dat later zal kunnen lezen. Een later dat er voor dat kind nooit zou komen. Er zijn ook jonge mannen die zich tegen de nazi's verzetten. We lezen over hen in politierapporten, die hen aanvankelijk spaarden, nog in 1941, zoals ik weet uit de archieven van het NIOD. Later worden de vertrouwde politiemannen van bureau Jonas Daniel Meyerplein vervangen door regiemgetrouwe agenten.

SAMEN WEER AAN TAFEL... Deze kronieken van de dood worden aangevuld door de verhalen van overlevenden in de tentoonstelling *Samen weer aan tafel...*, een videotentoonstelling waarin zeventien mensen aan het woord komen die de oorlog als kind overleefden en na de oorlog ook weer hun gezin terugvonden. Deze tentoonstelling is een initiatief van Lex Kater. Ze vertellen over het gezinsleven vóór de oorlog en daarna, over vervolging en onderduik, over ontsnappen en overleven. Vaak spannende verhalen, bijvoorbeeld hoe het leven van een familie van 25 mensen werd geruild voor een echte Rembrandt. De familie kon onder officiële begeleiding naar Spanje vluchten en kwam uiteindelijk levend en wel op Curaçao terecht. Dit deel van de tentoonstelling is in principe interactief, maar naar mijn ervaring werkt niet alles altijd. Je hoort heel verschillende verhalen, over lieve, afstandelijke, strenge en egoïstische vaders, over liefhebbende, opofferende en ook wel over hatelijke moeders. Er is vaak, maar niet altijd, een bittere ondertoon, alsof het leven nooit meer helemaal goed kon komen na al-

les wat er was gebeurd. Soms stierf een van de ouders kort na de oorlog, soms was er al heel gauw of op den duur een scheiding.

IK BEN MIJN HERINNERING... De interviews werden heel gevoelig gedaan door Esther Göbel, de camera werd gehanteerd door filmer Rolf Orthel. Die heeft bovendien een aantal van deze videoportretten nog eens gehermonteerd tot een 70 minuten durende film met de subtiele titel: *Ik ben mijn herinnering...* Daarmee suggereert hij dat deze mensen toch vooral door hun oorlogsgeschiedenis zijn bepaald, terwijl er vaak in de gezinnen helemaal niet over de oorlog kon worden gepraat, of misschien juist daardoor. Rolf Orthel heeft die gesprekken op twee manieren gekadreeerd. In de eerste plaats door beelden van de Klimop-school in Amsterdam-Noord, waar Myriam Mater meisjes en jongens met allerlei achtergronden weet te boeien met haar soms heel geestige verhalen over de oorlog, omdat zij zich duidelijk inleeft in hoe haar jonge publiek dat zal ervaren. De kinderen interviewen ook overlevenden van de oorlog, in het kader van 'De oorlog in mijn buurt' en

vertellen daar soms aandoenlijk onhandig over. Dat geeft een sfeer van een leven dat doorgaat en ook andere dimensies kent. Aan de andere kant heeft Rolf Orthel ook beelden ingelast die hij zelf met enige vrienden heeft gedraaid in 1965 toen de laatste barakken van concentratiekamp Westerbork werden afgebroken. We zien het prikkeldraad, de verlaten barakken, de sloop, waardoor wat er aan herinnering was ook nog eens werd uitgewist. Orthel en de zijnen hebben die sloop niet tegen kunnen gaan, maar ze hebben de schande wel vastgelegd. Geen opwekkende beelden, maar het is wel goed te weten dat ze toen al beseften welke herinneringen wij teloor hebben laten gaan.

Het is geen lichte kost, wat het Stadsarchief deze maanden brengt, en voor kleine kinderen is deze dubbeltentoonstelling al helemaal niet geschikt. Wel belangrijk en indrukwekkend, soms ook heel ontroerend, is deze combinatie van een tentoonstelling over een dode straat, een tweede expositie over een aantal overlevende gezinnen, een mooie film en een heel informatief boek.

Dubbeltentoonstelling 'Samen weer aan tafel' en 'Rapenburgerstraat 1940-1945' in Gemeente Amsterdam Stadsarchief, Vijzelstraat 32, 1017 HL Amsterdam, tel. 020- 2511511, t/m 17 juni 2018, openingstijden: dinsdag - vrijdag 10-17 uur; zaterdag en zondag 12 - 17 uur, gratis toegankelijk. 'Ik ben mijn herinnering...', film van Rolf Orthel in de filmzaal van het Stadsarchief en te koop op DVD. Het boek van Guus Luijters, 'Rapenburgerstraat 1940-1945', is een uitgave van Nieuw Amsterdam, 192 p. € 19,99, ISBN 9789046823538.

Grote foto op blz. 6/7 — **PANDEN AAN DE RAPENBURGERSTRAAT. DE IJSSALON LINKS OP DE FOTO IS NUMMER 153, DE DEUR RECHTS OP DE FOTO LEIDT NAAR NUMMER 157. OP NUMMER 155 WOONDE DE FAMILIE ALLEGRO. De Portugees-Joodse familie Allegro woonde sinds 1933 in de Rapenburgerstraat, op nummer 155. Hartog Allegro (3/3/1881) was in 1905 getrouwd met Naatje Cohen (10/4/1880). Het echtpaar kreeg drie kinderen: Abraham (14/10/1905), Maurits (6/12/1906) en Louis (20/2/1922). Hartog runde aan de Rapenburgerstraat een zuurinleggerij. Hartog en Naatje werden op 2 juni 1943 in Sobibor vermoord. Hun jongste zoon Louis kwam om in Auschwitz, op 9 november 1942. Ook oudste zoon Abraham werd in dat kamp vermoord, op 30 april 1943. Maurits en zijn vrouw overleefden de oorlog en keerden terug naar de Rapenburgerstraat.**

FOTO Nico Swaager, 1930, archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting. bron: www.geschiedenis-lokaalamsterdam.nl.

Foto blz. 8 — **DIAMANTSLIJPERIJ COHEN, Stadsarchief Amsterdam.** Foto blz. 9 — **HET BUSSENSCHUTHOFJE, RAPENBURGERSTRAAT 123-155, Stadsarchief Amsterdam.**

IN 'RAPENBURGERSTRAAT 1940-1945' IS HET ONVOORSTELBARE ZICHTBAAR GEMAAKT

DOOR THEO VAN PRAAG

BEELD STADSARCHIEF AMSTERDAM

OP DE OMSLAG VAN HET BOEK staat een vrolijke foto van een slagroomijskar met daarnaast kinderen die graag een bakje willen voor 2, 3, 5 of 10 cent. Maar de titel *Rapenburgerstraat 1940-1945* toont dat men daar zal inzoomen wat de Shoah betekent in één straat in één stad. (Het is nauwelijks te bevatten dat de Shoah betekent dat 'de bevolking' is weggevoerd, omgekomen, doodgeschoten, vergast.)

mannen, vrouwen en kinderen. Getallen blijven een abstractie maar de bijzondere manier waarop Guus Luijters focust op deze ene straat, is een nieuwe dimensie waardoor we anders leren kijken.

Wie *Rapenburgerstraat 1940-1945* leest, beseft als vanzelf wat er in al z'n gruwelijkheid is gebeurd in Nederland, in tienvoud, honderdvoud, duizendvoud, tienduizendvoud. 'De eens zo levendige straat', zo begint het boek, 'is van de Grote Ramp nooit hersteld.

kruidenierszaakje, een bakkerij, een viswinkel, een kolenhandel.'

Vanaf Rapenburgerstraat nummer 1 tot aan het eind op nummer 197 gaan we met de schrijver bij alle huizen langs. Guus Luijters beschrijft minutieus wie op welk nummer en verdieping woonde, welk beroep hij of zij uitoefende en ook de leeftijden en soms beroepen van de kinderen. De een had een standplaats om groente en fruit te venten, een ander was venter in garens en band, weer een ander was jutebewerker, zakkenreparateur. Er woonde ook een rabbijn in de Rapenburgerstraat, een andere bewoner was werkzaam bij Hollandia-Kattenburg, op de nummers 38-42 was een dameshoedenfabriek, en op 126 de gerenommeerde wijnwinkel van Stein.

Ter illustratie enkele voorbeelden van willekeurig gekozen huizen in de straat. Op nummer 1 woonde David Abraham Ensel, 35 jaar toen de oorlog uitbrak. Hij was getrouwd met Esther Gobetz, 34 jaar. Zij woonden eerst samen op een ander nummer in deze straat op eenhoog, waar zij 2 kinderen kregen. Hun zoontjes Abraham David en Salomon waren 10 en 6 jaar toen het gezin van vier personen verhuisde naar nummer 1. David Abraham Ensel had een marktvergunning om bloemen te verkopen. Een foto van hem en zijn marktvergunning staan bij dit straatnummer 1 in het begin van het boek. Het hele gezin werd op 13 juli 1943 naar Sobibor gedeporteerd en daar meteen na

aankomst drie dagen later vermoord.

Op nummer 89-huis zat sinds 1919 een groentewinkel die werd gedreven door Hijman Cohen. Hijman en zijn vrouw, de naaister Famma Cohen, woonden daar met hun vier kinderen. Op nummer 89-eenhoog woonden Liepman Polak en Roosje Spanjer. Liepman Polak was eerst handelaar in sigaren. Later werkte hij als bode en portier bij de afdeling broodvoorziening van de Joodse Raad. Dat gaf toch geen bescherming. Ook hij en zijn vrouw werden naar Sobibor gedeporteerd en daar vermoord.

Op nummer 89-drie hoog woonde sinds maart 1937 Samuel Caransa (Amsterdam, 1 januari 1888) die getrouwd was met Aaltje Kopee (Amsterdam, 23 oktober 1895). Het echtpaar had twee kinderen: Lena uit 1919, die naaister was en Mozes tien jaar jonger. Een foto van Samuel en Aaltje en hun marktvergunning op het Dapperplein staan erbij. Dochter Lena werd op 21 juli 1942 naar Auschwitz gedeporteerd, waar ze na twee maanden werd vermoord. Samuel Caransa, zijn vrouw Aaltje en hun zoon Mozes werden op 1 juni 1943 naar Sobibor gedeporteerd en bij aankomst, drie dagen later, meteen vermoord.

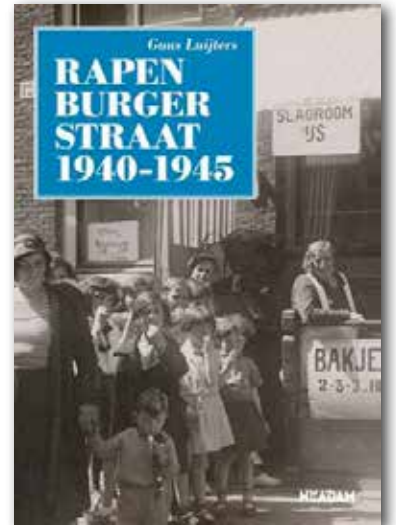
Ook bijna alle andere bewoners van nummer 89 zijn gedeporteerd en vermoord, in Sobibor dan wel Auschwitz.

Bij de teksten staan soms foto's van bewoners, kinderen of families. Soms zijn er marktvergunningen, dan weer korte advertenties uit het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, of het *Joodsche Weekblad* of kleine fragmenten uit politierapporten, van de staatspolitie (dus niet de stadspolitie) Amsterdam/ordepolitie/bureau Jonas Daniel Meijerplein. Er zijn ook foto's van huizen in de Rapenburgerstraat vóór de onttakeling na 1945. Een enkele keer wordt geciteerd uit het Gedenboek Mauthausen en ook uit Herinnering aan Joods Amsterdam. Verder is er een verslag van Betsy Vromen-Snapper,

die de ontruiming van het Nederlands-Israëlietisch Meisjesweeshuis in de Rapenburgerstraat heeft opgeschreven en dat verslag later aan het NIOD heeft gegeven. Volgens de overlevering hadden de meisjes van het Weeshuis, dat in februari 1943 werd leeggehaald, hun namen op zolder in het hout van het dak gekerfd. Ook al deze meisjes zijn gedeporteerd en in Sobibor vermoord. Op Rapenburgerstraat 104-eenhoog woonde Sientje Abram die in 1931 op Rapenburgerstraat 36-huis werd geboren. Guus Luijters heeft in een ander boek, *Sterrenlied**, geprobeerd op een poëtische manier haar korte leven te beschrijven. Het indringende van *Sterrenlied* is dat er geen feitelijke herinneringen aan Sientje bestaan omdat vrijwel iedereen die haar gekend heeft vermoord is. Haar vader Abraham, haar moeder Mietje, haar broers Isak, Mozes en Aron, maar ook haar ooms en tantes, neefjes en nichtjes, alle kinderen uit haar klas, de boven- en benedenburen, de burens links en rechts en aan de overkant.

Zij zijn bijna allemaal door Nederlandse politieagenten uit hun huis gehaald. Fragmenten uit de politierapporten illustreren hoe weinig de politie aan de kant van de bewoners staat, integendeel! terwijl de situatie voor alle bewoners steeds ellendiger wordt. Bij vrijwel alle straatnummers eindigt de beschrijving dat de meeste bewoners dan en dan naar Sobibor of Auschwitz zijn gedeporteerd waar men drie dagen na vertrek (uit Westerbork) is vermoord.

Van deze tragedie is met dit boek een fascinerend en aangrijpend monument ontstaan dat op een bijzonder heldere manier het dagelijks leven van alle mensen in de oorlog in één straat in de Amsterdamse Jodenbuurt beschrijft. Ook zo kan men naar de Shoah kijken. Het is een monument dat van vele straten, ook in andere plaatsen of dorpen zou kunnen worden gemaakt.

*) In 2011 kwam het lange gedicht 'Sterrenlied' uit van Guus Luijters over Sientje Abram. Hij probeert met dat gedicht haar identiteit te verhelderen, omdat er niets over haar bekend was. Het gedicht eindigt indringend met de namen van de 331 vermoorde kinderen uit de Rapenburgerstraat. In 2012 verscheen het monumentale boek *In Memoriam, De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945* van Guus Luijters en Aline Pennewaard. Tegelijkertijd werd ook een tentoonstelling gehouden in het Amsterdamse Stadsarchief waar van 3.000 vermoorde kinderen foto's werden getoond. Ook in het *Auschwitz Bulletin* 2012-2' is daar aandacht aan besteed. 'In Memoriam' toont de namen van 17.964 vermoorde kinderen.

GUUS LUIJTERS, *Rapenburgerstraat 1940-1945*, Uitg. Nieuw Amsterdam, 2018, 192 pag. €19,99.

Het blijft voor velen die na de oorlog zijn geboren moeilijk voorstelbaar wat zich in de Tweede Wereldoorlog in al die landen, steden en dorpen heeft afgespeeld. 100.000 slachtoffers, 1 miljoen kinderen, 6 miljoen

Voor de oorlog was de Rapenburgerstraat een straat vol winkels en bedrijven. Er was een hoedenfabriek, een diamantslijperij, er waren zuurfabrieken en vrijwel ieder huis had op de begane grond een winkeltje: een

LEZING LUNCH 28 JANUARI 2018

Het wonder dat er wonderen bestaan

DOOR JESSICA DURLACHER

Afgelopen december luisterde ik naar een radiointerview met de Iraakse schrijver Rodaan Al Galidi. Hij vertelde hoe hij zijn land ontvluchtte om zijn diensttijd in Irak onder bestuur van een barbaars regime te ontlopen. Hij kon het niet aan zijn moeder zeggen. Op de dag van zijn vertrek zei hij daarom luchtig en lacherig dat hij zo zou weggaan en misschien nooit meer terug zou komen. Zijn moeder reageerde op even lacherige toon, alsof hij een grapje maakte. Hij vertrok. Beiden wisten dat ze had begrepen dat het grapje wel degelijk de waarheid was. Maar hij zag haar wel terug. Vele jaren later. Maar, zei hij, na de zware oorlogen die ze toen inmiddels had meegemaakt, was ze een andere vrouw geworden. Hij herkende haar niet meer. Ze had niets meer te maken met de moeder die hij kende. Ik moest aan mijn eigen vader denken. Mijn vader is vaak verhuisd als kind. Als hij wordt geboren wonen zijn ouders in Baden-Baden. Als hij negen is, in 1937, een jaar voor de *Kristallnacht*, vlucht het gezin van Baden-Baden naar Rotterdam, waar ze drie jaar blijven. Als mijn vader elf is wordt Rotterdam gebombardeerd, en vluchten ze opnieuw, nu naar Apeldoorn, samen met

de twee vluchtelingen die inmiddels tot het gezin zijn gaan horen. Tot zijn veertiende wonen ze hier de eerste twee jaar van de oorlog, tot ze op 2 oktober 1942 worden gearresteerd. In *Strepen aan de hemel*, het eerste boek dat hij over zijn ervaringen schreef, staat: Het was vrij licht buiten. Niet later dan een uur of vijf in de middag, een uur waarop je denkt: vandaag komen ze niet meer. Ze kwamen toch. Ze worden gedeporteerd naar Westerbork, waar ze tot midden januari 1944 moeten blijven, bijna anderhalf jaar. Mijn vader is inmiddels vijftien. Dan vinden de nazi's dat ze naar Theresienstadt moeten. Van 18 januari tot 16 mei zitten ze in Theresienstadt – 4 maanden – tot mijn vader, grootmoeder en grootvader dan toch op het meest gevreesde transport worden gezet, dat naar Auschwitz-Birkenau – waar ze in het *Familienlager* terechtkomen. Bijna twee maanden leven ze daar als gezin. Dan, op mijn vaders zestiende verjaardag, wordt het Familienlager vernietigd en het gezin gescheiden. Mijn vader moet naar het *Männerlager*, en zijn moeder wordt naar Stutthof gestuurd. Het zal een afscheid voor altijd zijn, zowel van zijn vader als zijn moeder. Ons afscheid was gedeeld verdriet, schrijft mijn vader, en hij beschrijft de blik die hij en zijn vader elkaar

toewerpen als ze Erna, zijn moeder, in de rij zien staan voor deportatie. Erna wordt een paar maanden later vermoord in Stutthof. Zijn vader, Arthur, mijn grootvader, wordt naar Bergen-Belsen gedeporteerd waar hij meer dan tien maanden later, een paar dagen na de bevrijding sterft. Mijn vader wordt in oktober '44 na Auschwitz nog voor meer dan vijf maanden naar kamp Gross-Rosen, waar hij onder meer in Maerzbachtal, Dörnhau, en Schotterwerk in de steenmijnen wordt afgebeeld. Hij heeft geen schoeisel en loopt een zware verwonding aan zijn voet op die hem bijna het leven kost. Auschwitz wordt 27 januari bevrijd, maar mijn vader wordt pas op 8 mei '45 door Russische troepen gered. Hij weegt nog 30 kilo, lijdt aan difterie en is op sterven na dood. Zes weken lang wordt hij verzorgd in Wustegiersdorf. Hij geneest. Vandaar reist hij naar Praag, Parijs, Eindhoven, tot hij naar Apeldoorn terug durft. Daar doet hij eindexamen HBS in een jaar. Gaat naar Delft. Dan Utrecht. Daarna sociologie studeren in Amsterdam, ontmoet mijn moeder. Studeert, werkt als een bezetene. Krijgt ons. Wij kinderen weten tot 1980 alleen het broodnodige over zijn jeugd. Iets met een gevangenis, en toch niets slechts hebben gedaan, concentra-

tiekampen? We krijgen lederen schoenen van heel goede kwaliteit die we niet mooi vinden, maar waar hij veel belang aan hecht. Het valt moeilijk, nee niet, te bevatten wat voor ervaringen mijn vader op zijn zeventiende allemaal had opgedaan. Wat hij gezien heeft en gevoeld, wat hij gezien heeft en niet gevoeld. Wat is een mens, wat blijft er van hem over als hij zulke dingen meemaakt? Wat is een mens zonder een eigen plek, een jongen bij wie het heim uit het woord heimwee is weggevaagd, omdat hij geen heim meer heeft, en geen van de mensen die van hem hielden, geen van de mensen die ooit op hem wachtten, er nog zijn?

In Jeruzalem bezocht ik vorige maand een vriend van mijn vader die in hetzelfde Lager in Auschwitz gevangen zat. Yehuda Bacon was de eerste die mijn vader terugvond van de groep leeftijdgenoten die hij in het kamp had gekend. Een wonderlijk verhaal. Velen van die groep hadden het gered. Allemaal volstrekt verschillende mensen waren het. Er was maar een overeenkomst, zei Yehuda. Tijdens de reunie, die ergens midden jaren tachtig plaatsvond, hadden ze destijds allemaal kinderen van vijftien, zestien gehad, even oud dus als zichzelf in het kamp waren geweest. Zonder uitzondering, bleek uit al hun gesprekken, leden al deze mannen die na de oorlog zo manmoedig een nieuw leven waren begonnen, aan een diep gevoel van vervreemding en eenzaamheid binnen hun gezinnen. Kennelijk beseften ze allemaal toen pas hoe onmogelijk het was om de wereld uit te leggen wat ze hadden meegeemaakt, waar ze waren geweest, wie ze waren geweest toen ze onze leeftijd hadden. Destijds verloren zonen, nu verloren vaders. Met ons, hun kinderen, om zich heen, zagen ze zichzelf en konden ze aan niets anders meer denken. Ik besepte dat hetzelfde voor

ons andersom ook gegolden had. Tussen onze ouders en onszelf gaapte een kloof van haast kosmische omvang, onbegrip, soms ongeduld, een enorme vervreemding, en vooral een kolossale schroom – en we wisten maar ten dele waarom – later wel. Behoeft te aan plezier of lichtzinnigheid werd niet begrepen. Geen van ons voelde de behoefte zich tegen onze ouders af te zetten, we waagden ons nooit aan de dingen waarmee gewone pubers zich van hun ouders bevrijden. Mijn vader kwam van ver dat voelden we diep weg. Uit een andere, vreselijke wereld. Wie was mijn vader geweest zonder de oorlog?

Nooit eerder had ik er behoefte aan, maar vorige maand ben ik naar Polen geweest, om Auschwitz te zien. Ik heb het kamp gezien. Ik heb Auschwitz-Birkenau gezien. We hadden het vliegtuig genomen naar Katowice en op het vliegveld vonden we een taxi. *Hallo Taxi Oświęcim* stond erop in een schreeuwerig lettertype. Oświęcim. Auschwitz in het Pools. In het donker reden we het stadje binnen. Een stadje waarin misschien nog steeds oude mensen woonden die er toen misschien ook al woonden, kinderen toen nog, jongeren, de laatste getuigen van de wellicht stille maar daverende, dampende, perverse moordfabriek aan de rand van hun woonplaats. De kinderen en kleinkinderen van deze mensen hadden het stadje niet opgeheven maar het in stand gehouden, kinderen gekregen, scholen gebouwd, zaken gedaan. Ze waren doorgegaan met leven, ook toen... wie kan het ze kwalijk nemen? Ons hotel bevond zich tegenover het kamp. In het licht van de straatlantaarns zag ik tussen mijn bange wimpers door in het gebied aan de overkant een bord met *Museum Auschwitz*, en een parkeerplaats als bij een pretpark. Ik rilde en keek gauw de

andere kant op, het was niet te bevatten dat we zo dichtbij de resten van de hel waren waar ik al mijn hele leven aan dacht, het woord waar ik al mijn hele leven buikpijn van kreeg ineens tastbaar en dichtbij, een plaats waar je zomaar doorheen kon lopen. We gingen eten in Oświęcim in een vreemd fleurig restaurant onder een discotheek die je niet hoorde bonken en joelen als je at maar wel als de deur openwoei... en we dronken van de zenuwen een halve liter wodka met zijn vieren leeg. We deden deze onvoorstelbare dingen. We aten en daarna sliepen we, zij het licht en kort, in een warm bed met gladde schone lakens. Ik nam twee keer een warme douche, die avond, en de volgende ochtend nog een keer. Mijn medereizigers hadden net als ik familieleden gehad die op deze plek de bodem van het bestaan hadden gezien, die hier waren vergast, die hier de meest intense honger, pijn, angst, spanning en verdriet van hun levens hadden beleefd, en misschien hadden geprobeerd om hun menselijkheid niet te verliezen voordat ze hun leven verloren. We waren hier omdat sommigen van hen er waren vermoord alsof ze geen mensen waren geweest met gedachten en gevoelens en angsten en hunkeringen, maar overtoolligheid en vuilnis, we waren hier omdat sommigen van hen het wel hadden overleefd en ons hadden gemaakt... Ondanks alles wat hen was aangedaan hadden ze nieuwe mensen gemaakt, en zichzelf weer een beetje hoop gegeven. Dat hadden we ons altijd voorgesteld of liever gezegd verbeeld. Dat wij iets met hoop te maken hadden. Of dat zo was zouden we nooit weten. Hoe werktuigelijk, intuïtief, ondoordacht en misschien zelfs wel onverstandig het idee van onze conceptie in werkelijkheid was ontstaan, ook niet. We waren er gewoon gekomen. Dat overleven belangrijk

was, het allerbelangrijkste, dat moest voor onze familieleden, zowel degenen die vermoord waren als de geredden, op een gegeven moment de enige waarheid zijn geweest die waard was om in leven te blijven. Je gunt niemand dat alleen maar willen overleven het enige nog is om voor in leven te blijven. Dat doet een mier ook. Een grasspriet. Een haring. Niet een mens. Als het goed is. Want een mens droomt, zelfs als hij bijna dood is, droomt hij nog, en in het beste geval denkt hij dat hij droomt. Maar als hij niets meer heeft, zelfs geen dromen meer, dan is hij geen mens meer. En dat is wat de nazi's hun vijanden probeerden aan te doen. Vooral de Joden. Maar ook de homo's. De zigeuners. De andersdenkenden. Ze probeerden de liefde en de dromen van echte mensen voor altijd te vernietigen. We zagen het kamp aan de overkant liggen, de volgende ochtend. Het lag er stil bij, de bussen vol toeristen waarvoor we waren gewaarschuwd waren er nog niet, we waren vroeg. Ik had verwacht dat ik zou gaan huilen zodra ik het hek door was. Zodra ik *Arbeit macht frei* zou zien. Dat ik overweldigd zou worden door een emotie zoals ik nog nooit had gevoeld, iets kolossaals dat alle verdriet over mijn vaders gruwelijke jeugd zou overstijgen. Maar mijn ogen bleven droog. Wat ik voelde was een grote leegte en daaromheen bouwde zich gedurende de dag een intense woede op, tranen waren geen optie. Tranen zouden een nederlaag betekenen. De leegte manifesteerde zich al vrij snel als schaamte. Woede en schaamte. Schaamte en woede. Waarom was ik hier, wat zocht ik. Ik schaamde me voor mijn nieuwsgierigheid, mijn hongerige blik op de dingen die mijn vader voor me verborgen had willen houden om onze harten schoon te houden, en onze geesten onvergiftigd. Ik keek, alles bekeek ik, en alles riep verhalen op. Ik zie de lege plekken tussen de barakken

waar ze 's nachts op appèl moesten staan, en probeer me voor te stellen hoe hij daar stond te bibberen, en besef dat ik het nooit precies zal weten, nooit precies zo zal ervaren, dat ik mijn vader nooit zal kunnen kennen in zijn zwartste uren. Ik zie de barak waar de oude gamellen liggen opgetast... Die gamellen, daar werd je smakeloze lauwe soep in opgeschept, daarmee stond je in de rij, en als je je gamel kwijt raakte was je verloren. Dan stierf je, zo had mijn vader me veel later verteld, een gewisse dood. En daar lagen de schoenen. Ik staarde naar de duizenden schoenen die hier lagen, nette lederen herenschoenen, verstandige damesschoenen maar ook ooit fleurige zomersandalen met hakken, kinderschoentjes, een zorgvuldig gearrangeerd rood schoentje bovenop. Afgepak. Ik dacht aan onze stevige leren kinderschoenen. Mijn vaders bezetenheid met stevige lederen schoenen, hoe hij ons als kinderen naar degelijke schoenenwinkels sleepte om ons de beste degelijkste schoenen aan te laten meten die er waren. Dat was leven of dood, had hij zich een keer laten ontvallen, zonder schoenen was je verloren in de kou, tijdens het werk, de marsen, het appèl. We wilden helemaal geen degelijke lederen schoenen, mijn zusje en ik, we wilden lakschoenen met strikken – maar tegen de ernst van mijn vader over de zetel van onze voetjes konden wij absoluut niet op. Hier lagen ze, die zo node gemiste schoenen, zinloos wreed en doelloos opgetast in schandelijke boevenmassa's, afgepak van hun dragers tot nader orde. Ik staarde in een onbegrijpende mist van horror naar de griezelige berg oud haar, afgeschoren bij de in doodsangst en verdriet gestorven mensen. Ik zeg niets nieuws, dat weet ik, als ik zeg dat dit oneindig schokkend was, zoals het feit dat er ook zeep en lampen zijn gemaakt van huid en vet. Het deed aan veeteelt denken. Aan kannibalisme. Dit was

de verkrachting van alles wat menselijk is. Uit pure haat en uiterste onverschilligheid zagen de nazi's er geen been in om met lichamen die ze niet als mensen wensten te beschouwen een industrie op te zetten. Ik zag de eindeloze knoedel brillen, ook afgepak, waarmee gelezen was, gestudeerd, van kunst en schoonheid genoten; de koffers, gepakt in betere tijden, volgestopt met warme kleding, dierbare kleinigheden om de herinnering aan thuis te kunnen vasthouden, meteen geconfisqueerd na aankomst door de roversbende die de nazi's bovenal was. En dan heb ik het nog niet eens over het gruwelijk barbaars functionalisme waarmee het goud uit tanden en kiezen werd verwijderd en omgesmolten. Dit alles bekeek ik en probeerde ik tot me te laten doordringen, onuitstaanbaar dreutelend alsof ik in een echt museum was waar je vanachter glas naar kunstobjecten keek, of als in een dolfinarium, waarin je grote dikke vissen ziet zwemmen wier wereld je nooit zult begrijpen. Gedirigeerd langs een educatieve route om alles wat deze gruwelijke historie had gedefinieerd te kunnen absorberen. Wat tot me doordrong was dat dit alleen de contouren waren, het decor. Het stonk niet, alles was schoongemaakt, geen rook, geen drek, nergens de geur van doodsangst. De mensen die ik hier zag lopen waren allen goedgevoed, allen toeristen, hun aantallen, hun lichamen, hun zachte aangedane stemmen bewijs dat de wereld nog bestond en leefde en zijn best deed om de herinnering aan de gruwelijke geschiedenis te bevatten. Het echte leven en leed van de slachtoffers manifesteerden zich het heftigste in de getuigenissen, de verhalen van de overlevenden, van historici maar ook van schrijvers. De verhalen, pratende mensen op videoschermen, op schrift op de wand geprojecteerd... die emotioneerden me zonder uitzondering, terwijl de parafer-

nalia, de objecten, de machines, de barakken die je hier terugzag me uitsluitend woedend maakten door hun barbaarsheid. Auschwitz is een plek van de daders. Het was gebeurd. Het was bedacht, gemaakt en uitgevoerd. Met eigen ogen had ik kunnen zien dat Auschwitz geen buitenaardse hel was geweest, maar nog iets veel ergers: een hel die door mensenhanden was ontstaan, gebouwd, de maat buitenissig, maar binnen menselijk bereik. Een hel die nu was schoongeveegd. Het schandaal werd er nog vele malen onverdraaglijker van. Menselijke wreedheid en hybris hadden Auschwitz en alle andere kampen veroorzaakt. Je zou het het wreedste, meest perverse grootondernemerschap kunnen noemen dat de wereld ooit heeft gekend, en dat het woord menselijkheid voor altijd dubbelzinnig heeft gemaakt. Maar een herdenking van Auschwitz moet daarom ook gaan over het wonder dat er toch nog liefde bestaat en rechtvaardigheid, geluk, goedheid en vooruitgang, alles een kolossaal wonder dat de mensheid op Auschwitz heeft veroverd. Het wonder dat er wonderen bestaan. Voor Auschwitz én na Auschwitz.

Mijn vader heeft veel gezegd en geschreven over zijn verleden, nam de moeite om zijn geheugen te ranselen met vragen, zijn ogen en oren te openen voor wat zich verborg op zijn harde schijf. Het menselijk geheugen heeft enige overeenkomsten met dat van een computer, maar het is niet zo exact of volledig. Het heeft gaten en weeft oude en nieuwe beelden door elkaar. Toen hij zich eenmaal had voorgenomen zoveel mogelijk te weten te komen en te vertellen hield mijn vader zich intensief met dat onbetrouwbare geheugen bezig, als de dood om de waarheid onrecht aan te doen, want de samenhang moest hij reconstrueren, onderzoeken, die liet zich vaak niet vangen en hij

herinnerde zich vooral flarden en vreselijke herinneringen als pijscheuten die hij steeds verbeterder doorstond. Tijdens het schrijven aan deze speech deed ik iets stoms met het opslaan van mijn tekst en was een groot deel van mijn verhaal ineens kwijt. Ik had het de avond ervoor geschreven, maar kon me er alleen vage flarden van herinneren. Was het menselijk geheugen maar zo exact als dat van een computer, dacht ik wanhopig. Maar toen dacht ik aan mijn vader, die zijn geheugen afpijnigde omdat hij alles wilde terughalen maar toch zoveel was vergeten. Misschien mogen we blij zijn dat de geest en het geheugen zo werken, dat zijn geheugen hem tegen zijn herinneringen heeft beschermd dacht ik. Die menselijke onvolkomenheid heeft hem na de oorlog in staat gesteld een leven te leiden, genoeg te kunnen schrijven, dat maakte dat hij ons heeft gekregen en een soort geluk heeft gekend, al zullen we nooit zoveel weten als ik wel had gewild. Hij heeft geschreven en hij zal niet vergeten worden, en wat ik van zijn verhaal weet zal niet vergeten worden. Door mij niet, in elk geval. Door mij niet.

— Jessica Durlacher

Dit is de integrale tekst die Durlacher op 28 januari uitsprak tijdens de lunch in Casa 400, aansluitend op de Nationale Holocaust Herdenking. Een maand eerder, in december 2017, bezocht Jessica Durlacher voor het eerst de plek waar haar vader, schrijver G.L. Durlacher, als tiener gevangen zat. Bekijk hier de video goo.gl/RLzokU

De Nationale Holocaust Herdenking 2018

FOTO'S **DIRK P.H. SPITS**SAMENVATTING **WALTER VAN ROSSUM**

‘Herdenken brengt ons terug naar wie we herdenken. Herdenken brengt ons terug waarom we herdenken. Herdenken brengt ons terug naar hoe heeft het allemaal kunnen gebeuren. Maar Blijven Herdenken houdt de herinnering levend. Het is onze taak, als Nederlands Auschwitz Comité, om zeker te stellen dat de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog nooit zullen worden vergeten en dat deze verschrikkingen een waarschuwing vormen voor de toekomst’, zo memoreerde **Jacques Grishaver**, voorzitter van het Auschwitz Comité.

In zijn toespraak liet hij nog een duidelijke waarschuwing horen.

‘Tijdens de Nooit Meer Auschwitz lezing hield professor Deborah Lipstadt een lezing met als thema “De Ontkenning van de Holocaust”. Juist die ontkenning van de Holocaust speelt ons heden ten dage parten. Wij hadden misschien de hoop dat na die verschrikkelijke volkerenmoord gedurende de jaren veertig van de vorige eeuw antisemitisme niet opnieuw de kop zou opsteken. Het bleek echter een ijdele hoop want het begon opnieuw en kwam terug in een nieuwe gedaante, “De ontkenning van de Holocaust”.

Bijna dagelijks worden we geconfronteerd met uitingen van Jodenhaat. Laten wij het met elkaar eens zijn dat ontkenning van de Holocaust niets minder is dan puur antisemitisme. Er zijn jaarlijks vele tientallen voorbeelden van deze virulente Jodenhaat. We moeten aandringen op hardere maatregelen en geen genoegen nemen dat men uitingen van antisemitisme bagatelliseert. Wij moeten van iedere vorm van antisemitisme die we waarnemen aangifte doen en melden bij het CIDI of het Meldpunt Discriminatie Internet. En nogmaals, wij moeten ervoor waken dat de verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog gebagatelliseerd of zelfs vergeten zullen worden. Daarom is het zo belangrijk dat de komst van het Namenmonument met de 102.000 namen weer een stap dichterbij is. En het feit dat het nieuwe monumentale boek ‘De 102.000 Namen’ is verschenen, een geschreven monument met meer dan 2.100 pagina’s, waarin de namen van alle uit Nederland weggevoerde en vermoorde Joden, Sinti en Roma staan. Basis van het boek is de nieuwe database die is ontstaan door samenwerking tussen het Joods Historisch Museum en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork met als start de database van de Oorlogsgravenstichting. Vanuit

voornoemde nieuwe database krijgen wij binnenkort eveneens deze namen aangeleverd voor het monument’.

Minister-president Rutte gaf in zijn toespraak aan dat ‘Niet herdenken geen optie is’. Hij verwijst naar het verhaal van mevrouw Bloeme Evers-Emden, die twee jaar geleden op 90-jarige leeftijd in Israël overleden is. ‘Haar familie werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vermoord in vernietigingskampen. Zij overleefde Auschwitz en bleef alleen achter. Te voet kwam ze van Polen naar Nederland. Fysiek gebroken, maar geestelijk niet. De nazi’s hadden geprobeerd haar leven te vernietigen. Maar zij bouwde na de oorlog aan een nieuw leven. Van haar is de uitspraak: “Agressie is het grote kwaad, liefde de kleine goedheid”. Te midden van de beestachtigheid van Auschwitz, hield zij oog voor die kleine goedheid, die schuilging in de groep vrouwen in het kamp waar zij deel van uitmaakte. Mevrouw Bloeme Evers-Emden bleef zich haar leven lang bewust van het grote kwaad. Dat het plotseling kan oplaaien. Dat het soms sluimerend en op de achtergrond, maar altijd aanwezig is. En het hedendaagse antisemitisme maakt mensen nog altijd angstig en voorzichtig. Het zijn de kinderen en kleinkinderen van mevrouw Bloeme Evers-Emden, die liever niet met een keppeltje op over straat gaan. Het zijn de surveillance-hokjes, bij Joodse scholen, synagogen

en winkels. De onlangs overleden schrijver Aharon Appelfeld zei over de Holocaust: “there cannot be an end to speaking and writing about it.” En daarom komen wij ieder jaar samen. Omdat niet herdenken geen optie is.’

Jozias van Aartsen, waarnemend burgemeester van Amsterdam, benadrukt het belang van herdenken aan de hand van een voorbeeld uit Heeresma's autobiografische boek “Een jongen uit plan Zuid '38-'46”. ‘In het boek vertelt Heeresma over hoe veel Joodse klasgenootjes en hun ouders verdwenen, over razzia's en over het Joodse meisje Rozëlle Raskower. Rozëlle had hij ooit in een speeltuin ontmoet, voordat die voor Joden verboden werd en nu zag hij – elf jaar oud – haar in 1943 op straat lopen zonder ster. Hij benadert haar en zegt: “Je bent ver van huis. Je zal ondergedoken zijn. Met je ouders?” Ze schudt het hoofd en barst dan los hoe vreselijk het is. Zij vertelt dat zij zich op haar onderduikadres danig verveelt nu daar niets meer te lezen is. Heeresma verzint er iets op. Hij toont haar naast het Amsterdams Lyceum bij de De Lairessestraat een speciale verstopplaats waar hij steeds een nieuw boek voor haar zal neerleggen dat ze kan ophalen wanneer het schikt. Ze mag de boeken na de oorlog teruggeven. Dat werkte vier keer goed. Totdat het laatste boek uit de verstopplaats niet meer wordt opgehaald...

Elke laatste zondag van januari staan wij hier en gedenken wij Rozëlle en met haar 18.000 Nederlandse Joodse kinderen en alle andere slachtoffers van de Holocaust. De grootste schanddaad uit de menselijke geschiedenis die Joden trof louter omdat zij Jood waren en die Roma en Sinti trof alleen om wie zij waren’. Ook de burgemeester eindigt met een waarschuwing: ‘En dat we oplettend moeten blijven. Opdat wat is gebeurd, nooit meer gebeurt’.

Welke betekenis dit allemaal in persoonlijke levens kan krijgen maken de volgende sprekers duidelijk.

Jessica Durlacher vertelt: ‘Doordat

mijn vader ternauwernood Auschwitz overleefde, en mijn grootouders er zijn vermoord, is mijn leven onderhuids van herdenken en het steeds opnieuw ervaren van de ontzetting over de oorlog doortrokken – of ik dat nou wil of niet. En het is altijd weer de vraag hoe. Als schrijver zie ik mezelf bijna elk jaar voor de taak gesteld woorden en invalshoeken te zoeken waarmee ik de schande van die jaren striemend nieuw kan maken; mijn grootste zorg is om ervoor te waken dat de woorden die ik erover zeg niet door de verstreken tijd en de herhaling van zoveel jaren, hol voelen en hol klinken. Die uitholling is niet irreëel. De wereld raast, de wereld woedt, de wereld leeft door, steeds brozer worden de stemmen van zij die het overleefden, en er zijn steeds minder van, van mensen die het hebben meegemaakt, de verhalen, hoorden we

ze niet al eerder? – het is zo lang geleden, moeten we daar echt nog steeds aan denken, aan die misère, aan al dat onmogelijke, bijna onvoorstelbaar erge? Ja het moet: stilstaan bij dit, bij Auschwitz en alles wat het vertegenwoordigt, alles wat te verschrikkelijk is om bij stil te staan. Ik wil het en ik wil het niet. Maar het moet. De tijd heelt alle wonden zeggen ze, maar er zijn wonden in de mensheid, gaten, putten, kraters die zich niet laten polijsten door de tijd, wonden die zich niet laten verzoeten. De grote en nog steeds onvoorstelbare misdaden zoals die zich voltrokken in Auschwitz, Birkenau, Sobibor, Majdanek, Bergen Belsen, de tientallen kampen in Duitsland en Polen waar de nazi's mensen heendreven om te vernietigen, op te ruimen als ongedierte – ze hebben simpelweg geen recht op gewinning of vervlakking. In alle getuigenissen spreekt het verlangen naar onze ogen en oren. Leed dat niet onder ogen gezien is, niet betreurd is, waar niet om gehuild is of dat uiteindelijk niet gerechtelijk is veroordeeld, dat leed is als niet gebeurd. Al die verdwenen mensen naar wier ervaringen, gedachten en verdriet we alleen maar kunnen gissen, we zouden hen verraden door hen niet te herdenken, elk jaar weer. Hun moorden zouden niet bestaan, die doden zouden voor niets zijn gestorven. Alsof ze nog een keer vermoord werden, maar ditmaal door ons. Wij zijn de mensen van de toekomst van toen, en we hebben een eeuwige verplichting jegens iedereen die in naam van die walgelijke ideologie is vernietigd. Ze hebben bestaan. Ze hebben geleefd. We denken aan ze’.

Jair van der Reis Cohen is in 2017 met het Auschwitz Comité mee geweest om de kampen in Polen te bezoeken. ‘De hele familie van mijn oma is vermoord, allemaal in het vernietigingskamp Sobibor. Ik wilde Sobibor met mijn eigen ogen zien nadat mijn oma mij ongeveer een half jaar geleden vertelde dat ze er naar toe wilde. Ik vroeg aan haar: waarom wil je dat? Je hele familie is er vermoord. Dat wil je toch niet zien. Ze zei tegen me: misschien vind ik er nog wat terug. Toen kreeg ik een brok in m'n keel en dacht: als ZIJ het wil zien moet IK het ook zien. Ik moet de plek zien waar al deze vreselijke dingen zijn gebeurd met al die duizenden mensen, waaronder mijn eigen familie. Tijdens de reis vroeg ik me steeds maar af hoe dit heeft kunnen gebeuren. Hoe kan het dat één iemand zoveel mensen zo ver krijgt dat ze aan het moorden slaan. En waarom? Omdat ze waren wie ze waren: Joden, Sinti, Roma... Dit heeft me tijdens de reis echt aan het denken gezet; ik krijg die gedachten nu niet meer uit m'n hoofd. Waar ik een paar weken geleden nog liep zijn miljoenen mensen vermoord! Gewoon omdat ze waren wie ze waren, niet omdat ze iets verkeerd hadden gedaan. Ze voldeden niet aan de eisen van de nazi's, ze mochten er niet zijn! Ik ben bang dat een groot deel van de wereld nog niet beseft wat zich heeft afgespeeld in de vernietigingskampen. Ga er ZELF kijken en denk na hoe we een herhaling voor altijd kunnen voorkomen! Dit mag nooit meer gebeuren: Nooit meer Auschwitz!’

Voor de volledige teksten van de toespraken zie: goo.gl/cPMmGt
Bekijk de hele NOS-uitzending hier: goo.gl/B6Sfzz

Naar aanleiding van de uitzending van de NOS over de Holocaust-herdenking ontvingen wij van Petra van den Berg een gedicht.

‘Goedenavond, gister maakte ik de Auschwitz-herdenking in Amsterdam mee via de uitzending van de NOS. Om mijn gevoel van meeleven te verwoorden, sloeg ik aan het dichten. Hierbij mijn gedicht...’

*Laat mij wenen om jouw tranen
banen van verwoestend verdriet
Laat mij de geslagen wonden
voelen en verbinden, de gewonden
en verloren beminden hoopvol
koesteren en herinneren
Zodat hun leven tot in eeuwigheid
niet tevergeefs was, maar zinvol
Hun lijden en verloren strijd
om de waardigheid van het leven
te behouden, het geloof in de
goedheid
heiligheid en veiligheid van liefde
Te koesteren, te bewenen, te
bezingen*

*En laat dat, wat bodemloos
griefde
Wat onvoorstelbaar diepe kraters
sloeg en telkens weer slaat
Het kwaad verslaan; laat het niet
te laat zijn; de onwetendheid tiert
en ontsiert de mensheid, de maat
waarmee gemeten wordt bestierd
deze aarde, waar de waarde van
leven
en leven geven, zo nietig schijnt
Als de herinnering verdwijnt en
jouw
stem verstilt, schenk mij jouw pijn
Dan zullen we samen zijn
Eeuwig samen zijn —*

INTERVIEW

Jodenvervolging in Nederland 1940–1945, een postume monografie

In de periode 1969 tot en met 1994 verscheen het seriewerk ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog’ van Loe de Jong. Dit veertiendelige overzichtswerk verscheen in 30 boekbanden. Vanwege deze lange tijdspanne van een kwarteeuw konden lezers geen helder en integraal beeld verkrijgen van het meest omvangrijke thema uit De Jongs levenswerk: zijn analyse van de Jodenvervolging in Nederland. Daarom heeft Uitgeverij Verman in samenwerking met het NIOD, alle passages over de Jodenvervolging in twee overzichtelijke banden gebundeld.

Er zit een lange tijd tussen het grote overzichtswerk 1969 t/m 1994 en de uitgave die op 25 april 2018 verschenen is. Is er een speciale reden waarom nu? Zo ja welke? Is er een achterliggende boodschap het nu te doen? ‘De uitgave was een initiatief van uitgever Gerton van Boom, die zich tot doel heeft gesteld om alle belangrijke werken op dit gebied opnieuw uit te brengen. Het NIOD heeft dit initiatief omarmd, omdat het werk van De Jong nog altijd grote betekenis heeft.’

Heeft dit mede te maken met de opkomst van hernieuwd antisemitisme waar evenals bij de laatste Holocaustherdenking aandacht voor is gevraagd en voor gewaarschuwd? ‘Nee, dat was wat het NIOD betreft geen overweging. Of er inderdaad sprake is van een hernieuwd antisemitisme, is overigens niet zo eenvoudig te beantwoorden. Uit de cijfers van bijvoorbeeld de CIDI-monitor 2017 blijkt niet dat het antisemitisme in moslimkringen, in Nederland zo min als elders in Europa, sterker is dan pakweg tien, vijftien jaar geleden – misschien met uitzondering van Frankrijk. Wel blijkt het nationalistisch populisme in landen als Hongarije, Polen en de VS de weg vrij te hebben gemaakt voor een heftig, onverbloemd antisemitisme.’

In het grote overzichtswerk zijn twee delen gewijd aan gevangenen en gedeporteerden. Vormen deze de basis voor de te verschijnen delen? ‘We zijn systematisch alle delen van Het Koninkrijk doorge-

IN GESPREK MET **FRANK VAN VREE,**
DIRECTEUR VAN HET NIOD

gaan en hebben daaruit alle relevante delen gehaald die betrekking hebben op de Jodenvervolging. Door de manier waarop De Jong werkte – deels chronologisch, deels thematisch – is het grootste deel van de teksten uiteindelijk vooral afkomstig uit een paar specifieke delen van Het Koninkrijk.’

Verhouden de verschenen delen zich op een andere manier tot het grote overzichtswerk? Er wordt aangegeven dat er vele nieuwe onderzoeksresultaten zijn geboekt en andere accenten gelegd. Hoe komt dat naar voren in de te verschijnen delen. Kan een niet-deskundige dat verschil merken / gewaarworden? ‘Dit tweedelige boekwerk is opgebouwd uit alle hoofdstukken en paragrafen waarin de Jodenvervolging centraal stond. Die teksten zijn integraal overgenomen, er is niets aan toegevoegd, alleen zijn hier en daar de spelling en in uitzonderlijke gevallen ook het woordgebruik aangepast. Er is dus gekozen voor een integrale heruitgave van delen van Het Koninkrijk en niet voor een kritische of bijgewerkte editie. Dat zou een onmogelijke opgave zijn, om die duizenden pagina's aan te passen aan latere inzichten en nieuwe gegevens. Dat zou zijn neergekomen op het schrijven van een heel nieuw boek...’

Loe de Jong is voor de oudere generatie een begrip. Wilt u met de te verschijnen delen ook de jongere generatie bereiken? Hoe abstract is het voor hen? ‘De Jong was inderdaad een begrip voor iedereen boven de vijftig: begin jaren zestig was hij, door de 21-delige documentaire serie “De Bezetting” en zijn veelvuldige optreden als deskundige, een van de allereerste tv-persoonlijkheden. En de publicatie van ieder deel van Het Koninkrijk, vanaf 1969, was een mediagebeurtenis van de eerste orde. Honderdduizenden Nederlanders hadden boeken van Loe de Jong in de kast staan. Het is uiteraard niet onze bedoeling – en we verwachten dat ook niet – dat succes te herhalen. Het doel is, het uitvoerige en nog altijd leesbare werk van De Jong opnieuw, en in een andere vorm, toegankelijk te maken voor geïnteresseerden, jong en oud.’

Kunt u de relevantie aangeven? ‘In het voorgaande heb ik al aangegeven dat de passages die De Jong aan de Jodenvervolging heeft gewijd, tezamen 2.750 pagina's beslaan. Daarmee vormen deze twee boeken verreweg de grootste studie die aan de Jodenvervolging in Nederland is gewijd. Sommige inzichten mogen niet up-to-date zijn, maar wie zich met dit onderwerp bezighoudt, kan nog steeds niet om De Jong heen. Juist daarom is het zo belangrijk dat al deze teksten afzonderlijk in deze twee boeken zijn samengebracht.’

Waar komt de hernieuwde belangstelling voor Loe de Jong vandaan? Is er een (wetenschappelijke) revival? ‘Ik zou niet van een revival willen spreken. Goed beschouwd is zijn werk nooit weg geweest: wie zich met de Tweede Wereldoorlog bezighoudt, zal zich ook met De Jong moeten verstaan. Wel denk ik dat vooral jongere historici vandaag de dag wat opener tegenover zijn werk staan; veertig jaar geleden overheerste toch een beetje het beeld van een tamelijk ouderwetse, moralistische en bovendien behoorlijk ijdele historicus...’

Is het eigenlijk wel mogelijk zijn werk in de context van de huidige tijd te zien, ook wetenschappelijk? In onze inleidingen hebben wij, de drie redacteurs – Conny Kristel, Boudewijn Smits en ik zelf – een beeld proberen te schetsen van de context waarin De Jongs werk is ontstaan, en hoe dit werk in velerlei opzichten vernieuwend en nog altijd actueel is. Zo is hij een van de eerste geweest die het werk van de grote Holocaustkenner Raul Hilberg op waarde wist te schatten. Ook maakte hij volop gebruik van getuigenissen en andere egodocumenten, wat in die tijd absoluut niet gebruikelijk was.’

Waarom niet het hele toenmalige seriewerk met de nieuwe inzichten hernieuwd uitgegeven? ‘Dat had ook gekund – maar wie dat wil, kan de hele serie zo in een tweedehands boekenhandel vinden. Dit is een bijzondere, thematische uitgave van teksten die alleen met moeite uit die 28 banden zijn te halen. Met een nieuw register bovendien.’

— DOOR WALTER VAN ROSSUM

KORT

WIE DE JEUGD HEEFT...

Het is zaterdag 10 februari. Bij de redactie van het *Auschwitz Bulletin* komt een kort mailtje binnen:

‘Ik ben Berend Schemmekes en ben 10 jaar. Op 9 maart houd ik mijn spreekbeurt over Auschwitz. Ik ben zelf met mijn vader en moeder en broer in 2015 in Auschwitz geweest. Dit vond ik zo indrukwekkend dat ik hier nu een spreekbeurt over wil houden. Is het misschien mogelijk dat u voor mij 1 of meerdere *Auschwitz Bulletins* heeft die ik kan gebruiken tijdens mijn spreekbeurt? Vriendelijke groeten, Berend Schemmekes, Huizen.’

Natuurlijk hebben we Berend geholpen. We stuurden hem een aantal exemplaren van het *Bulletin* en wezen we hem op het bestaan van een website waarmee je als het ware

Het is altijd druk bij

Slagerij Zikking & Zn!

Marathonweg 52, 1976 TB Amsterdam
telefoon 020 – 66 28 652

in vogelvlucht heel het voormalig concentratiekamp kunt bekijken, zodat hij zijn klasgenoten kon laten zien wat hijzelf in 2015 bezocht had (die indrukwekkende website vind je hier: <https://bit.ly/2qAE5nf>).

Ook opperden we dat hij in de klas kon vertellen over Samson Pach, een man uit Huizen die, toen hij 65 jaar was, op transport naar Auschwitz moest, waar hij op 21 januari 1943 werd vergast. Samson Pach woonde in Huizen, op de Bremweg 10.

En we vertelden Berend dat het Auschwitz Comité bezig is met de oprichting van het Nationaal Holocaust Namenmonument.

Op 12 maart kregen we een mailtje van Berends moeder: ‘De spreekbeurt van Berend was een enorm succes. Dertig minuten hebben de kinderen uit zijn klas ademloos zitten

luisteren. En Berend heeft ze gevraagd of ze een bijdrage willen geven voor het Namenmonument om een naam te adopteren en ze doen allemaal mee.’

Op 2 april mailde ze weer: ‘Beste redactie, Zojuist heeft Berend namens de klas de naam Samson Pach geadopteerd. Hartelijke groeten, Angeliq Schemmekes.’

Berend... je bent een supergozer!

DOOR HERBERT SARFATIJ

Auschwitz forever, een boekbespreking

In 1997 kwam in Nederlandse vertaling een groot en belangrijk boek over Auschwitz uit, dat eerder in het Engels was verschenen. Wij hebben er in het *Auschwitz Bulletin* van 1998 (januari p. 26-28) aandacht aan besteed. Nu, ruim twintig jaar later en bij een andere uitgever, is er een heruitgave gekomen. De titel is iets anders geworden en de auteurs – Robert Jan van Pelt en Debórah Dwork – hebben de inhoud bewerkt. Aan het eind zijn twee hoofdstukken door nieuwe vervangen. Het algemene thema van dit boek, dat het destijds groot en belangrijk maakte ook door de ruime illustrering, is gebleven. En dat geeft alle reden om er opnieuw op in te gaan.

BEELDEN Wij kenden en kennen Auschwitz vrijwel alleen door het kamp. Die plek

betekent immers het concentratiekamp en vernietigingskamp van de nazitijd, symbool voor de meest gevaarlijke en verderfelijke kant van de nazi-waanzin. Dat het echter al veel langer een woonplaats was, een provinciestad in Polen met een Duitse en een Poolse naam (Auschwitz / Oświęcim), met een eigen ontwikkeling en geschiedenis, werd hooguit als een min of meer vage contour op de achtergrond gezien. De auteurs hebben dit beeld omgedraaid. Zij plaatsen Auschwitz met het kamp als het alles absorberende focus meer naar achteren, naar een Auschwitz met een wisselend aanzien in de tijd waar het kamp dan al of niet deel van uitmaakte. De eerste beelden zijn historisch van aard. Auschwitz is als stadje van Duitse kolonistoren in Pools-Litouws gebied in de middeleeuwen ontstaan. In de ingewikkelde Poolse geschiedenis van de eeuwen daarna is het altijd een Duitse stad gebleven. Saillant detail is dat hier een grote Joodse bevolking is komen te wonen. De grote verandering komt aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in 1918 wanneer het een Poolse stad wordt. Dit levert grote onrust en woede in Duits-nationale zin op bij de zogeheten Volksduitsers, niet alleen hier maar ook in de vele andere door Duitse kolonisten bewoonde gebieden in Midden-Europa waar dit gebeurde. Deze woede wordt dankbaar in het politieke program van de opkomende Duitse nazipartij opgenomen

AGRARISCH EN INDUSTRIEL COMPLEX Meteen aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in 1939 wordt Auschwitz weer Duits. En van meet af aan wordt de stad ingeschaald in de ontwikkelingen rondom. Zo moet het een nieuw centrum vormen als toe-

vluchtsoord voor immigrerende Rijksduitsers van elders, als een middelpunt voor het nieuw te ontwikkelen agrarisch en industrieel complex dat hier gepland is. En de Joden moeten eruit. Auschwitz wordt geïncorporeerd in het politieke ideaal van de nazi's voor dit gebied dat in 1940 tot ontwikkeling komt. Treffend is de hoofdstuktitel die de auteurs aan dit idee meegeven: 'Paradijs van bloed en bodem'. Het gebied moet weer volledig en nu blijvend Duits worden. Dat betekent de verdrijving van 'anderen', te weten de erwonende Polen en Joden, met een vervanging door Duitse Einsiedler, velen afkomstig uit bijvoorbeeld de net door Rusland bezette Baltische landen. De alomvattende combinatie van politie- en veiligheidsdiensten in de zojuist opgerichte RSHA – Reichssicherheitshauptamt – maakt dat juist hier nu via de ss de politie oppermachtig is. En de deportaties gaan met groot geweld en roof gepaard – hartverscheurend zijn de verhalen – maar ook hoort men bij degenen die immigreren geregeld gejammer omdat zij zich verdreven en vernederd voelen. De van huis en haard beroofde gedeporteerden worden ondergebracht in een oude Poolse cavalerie kazerne en daar ontstaat in 1940 het eerste concentratiekamp Auschwitz voor dwangarbeiders. In 1941 schuift met IG Farben de industrie aan bij deze ontwikkeling. Auschwitz wordt de plaats waar industrie en ss elkaar vinden in innige samenwerking. Het doel is synthetische benzine te maken in een grote fabriek; het concentratiekamp zal de arbeiders kunnen leveren. De stad wordt een industrieel centrum en plannen worden gemaakt om het oude stadje tot een modelstad voor dit nieuwe nationaalsocialistische land, dat nu Oberschlesien genoemd wordt, te ontwikke-

BOEKEN

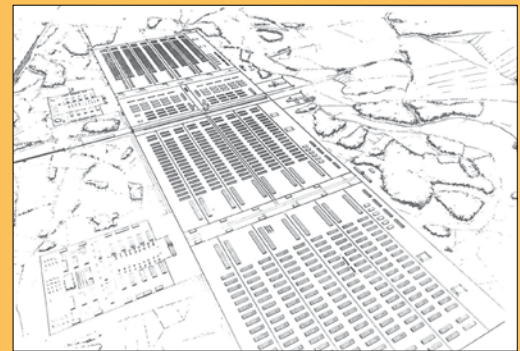
len. Om aan de arbeidsbehoefte te kunnen voldoen wordt het bestaande concentratiekamp flink uitgebreid. En een tweede kamp met grote capaciteit (Auschwitz-Birkenau) zal erbij komen, mede gezien de verwachte toevloed van krijgsgevangenen die als nieuwe werkers uit de veldtocht in Rusland (vanaf juni 1941) zullen komen. In oktober blijkt echter dat ontwerp en uitvoering van dit kamp volstrekt ontoereikend zijn. In de loop van het volgende jaar worden de krijgsgevangenen door toedoen van de Wehrmacht – permanent de tegenstrever van de ss – in de oorlogsindustrie elders te werk gesteld en de SS moet de opbouw van de stad verder door anderen laten uitvoeren. Dat worden Joodse gevangenen.

ENDLÖSUNG In deze tijd beginnen de beelden op te lichten van een Auschwitz waarmee het tenslotte bij ons zo bekend en berucht geworden is. Het betreft de 'Endlösung', de geheimzinnig geformuleerde 'oplossing' van wat destijds, met ook al weer verhullende woorden, 'Het Joodsche Vraagstuk' werd genoemd. Het zou uiteindelijk massamoord worden en in de verdere ontwikkeling is te zien hoe Auschwitz steeds meer als een spin in het web van de uitroeiing ging functioneren. Aan de basis lag de opdracht voor de Endlösung die de RSHA gekregen had, wat betekende dat de uitvoering bij de ss lag. Was er eerst, naast de rechtstreekse moordpartijen door de Einsatzgruppen, ook nog een idee om bevolkingen voor slavenarbeid te verplaatsen naar het 'leeggemaakte' gebied in veroverd Rusland. Dit om daar een nieuw Duits protectoraat in te richten. Na de militaire ondergang bij Stalingrad in 1942 moest hiervan afgezien worden. Inmiddels was al wel een enorme toevloed van gedeporteerde Joden uit West-Europa er bij gekomen. Om dit op te lossen werd nu besloten tot rechtstreekse moord in het algemeen, gecombineerd met een beperkte selectie voor slavenarbeid, dus tot uitgestelde dood door *Vernichtung durch Arbeit*.

Voor de uitvoering van de directe moord konden teruggrijpen op methoden en technieken, die in de jaren na 1933 bij de opbouw van de nazistische dictatuur in Duitsland waren opgezet, ontwikkeld en verfijnd. De methode van vergassing bijvoorbeeld, de bruikbaarheid van cyanide, de toepassing van crematoria waren toen alle al ontwikkeld. Aanpassingen waren zeker nodig door de ontstane schaalvergroting, maar zonder probleem werden deze in een hechte samenwerking met gerenommeerde Duitse bedrijven gevonden. Auschwitz was de grootste moordmachine ter wereld geworden en is dat tot het eind toe gebleven.

NA HET EINDE Het einde was formeel in januari 1945. Het beeld van Auschwitz gekoppeld aan de Endlösung is echter gebleven. Tot aan de huidige dag. Het is veelal ons beeld. Het voorlaatste nieuwe hoofdstuk is daar aan gewijd, en wel in twee richtingen: de plek en de stad. De plek van het kamp – eigenlijk kampen – als erfenis in de wereldgeschiedenis en ernaast de herrezen Poolse stad Oświęcim. De kampplekken bieden een indrukwekkende museale presentatie die steeds meer bezoekers trekt. Beduidend meer, laten de schrijvers niet na te zeggen, dan er totaal ooit als gedeporteerden zijn geweest. En in de stad zien we een herleven van de belangstelling voor de eigen stedelijke geschiedenis, inclusief het rijke Joodse leven dat hier tot aan 1939 bestond. In het laatste hoofdstuk – ook nieuw – wordt een schets gegeven hoe Auschwitz in Nederland en België na 1945 beleefd is. Ik ben hier minder enthousiast over. De geschiedenis zelf is interessant genoeg, maar wordt naar mijn smaak voor beide landen op een te brokelige en incomplete wijze gepresenteerd.

ROBERT JAN VAN PELT / DEBÓRAH DWORK,
Auschwitz – stad, fabriek, vernietigingskamp,
Uitgeverij Verbum, Hilversum 2018, 576 blz., ISBN
9789074274906, € 34,50, eBook € 14,50

Afbeeldingen uit het boek—BOVEN Voor de inrichting van het nieuwe Duitse Oosten kan de Duitse immigrant een Poolse boerderij (links) eenvoudigweg omvormen tot een Duitse boerenhoeve (rechts). Uit officieel propagandamateriaal van 1943.

ONDER Overzicht van Auschwitz-Birkenau, in de grootste uitbreiding tot tweehonderdduizend kampbewoners, zomer 1942. Een reconstructie op basis van de plannen voor vier kampgedeelten van respectievelijk het eerste en oudste van 20.000 gevangenen bij de spoorlijn, en vergrotingen van drie maal 60.000 aansluitend ervoor en erachter.

LINKS Het Duitse Oosten, 1940. Kaart van Robert Jan van Pelt en Don Bonner. Na de inval en verovering van Polen wordt het westelijke gedeelte bij het Duitse Rijk gevoegd, inclusief Auschwitz in Oberschlesien. In het oostelijke gedeelte komt het General-Gouvernement.

COLUMN

AWRAHAM MEIJERS

MIJN OORLOG NA DE OORLOG

ONLANGS WAS IK in Osnabrück. Zomaar een dag naar die mooie stad in de deelstaat Nedersaksen, aan de rand van het Teutoburgerwald. In de oude binnenstad staat een prachtige kathedraal, er zijn bijzondere parken. En natuurlijk het Felix-Nussbaum-Haus, dat is ontworpen door Daniel Libeskind – de architect die ook ons Holocaust Namenmonument ontwierp. De kunstschilder Felix Nussbaum werd in 1904 in deze universiteitsstad geboren en is uit dank voor zijn schitterend oeuvre in september 1944 in Auschwitz vermoord. Ondanks het feit dat de bruine horden destijds zijn werk als ‘Entartet’ etiketterden, wordt hij thans beschouwd als een van de grootste kunstschilders van de 20ste eeuw. Nussbaum reisde in 1932 naar Rome om daar, als eerbetoon aan zijn artistieke ontwikkeling, een studiebeurs – de Villa Massimo-Preis – te ontvangen. Dan moet je wel van goeden huize zijn!

Een jaar later kwam de mislukte kunstschilder Adolf H. in Duitsland aan de macht. Vanaf toen heette Nussbaum een ‘Joodse knoeier’. Hij woonde inmiddels in België en zou nooit meer terugkeren naar zijn geboorteland. Hij ontving nog een bericht uit Berlijn dat zijn atelier in Osnabrück met alle daar opgeslagen schilderijen is afgebrand. In Osnabrück zijn op verschillende plekken Stolpersteine in trottoirs aangebracht waarin de namen zijn gegraveerd van vermoorde Joden die daar ooit woonden. Op drie Stolpersteine staan de namen van Felix en zijn ouders.

Terug richting Nederland realiseerde ik mij dat de autorit van Osnabrück naar mijn geboortestad Hengelo – nou ja, officieel is het een dorp – ongeveer een uur duurt. Een stad die Joden haatte, op slechts zestig minuten van waar ik ben geboren en, nog geen twee jaar jong, weg moest om onder te duiken, zodat mij het lot van Felix Nussbaum, zijn ouders, en miljoenen andere Joden bespaard zou blijven.

Ik was nu de jongste van acht kinderen van dominee Müller en zijn vrouw en woonde in Nijverdal, in de pastorie naast de kerk van mijn vader. Wat een onbekommerd leven! Vooral de zondagen waren een feest. Na de kerkdienst – ik mocht met de familie vooraan zitten – werd samen met de ouderlingen in de pastorie thee en koffie (als dat te krijgen was) gedronken. Er was meestal een zelfgebakken koekje bij. De ouderlingen vertelden verhalen die ik niet begreep, mijn vader vertelde voor de honderdduizendste keer over de oneindige liefde van Jezus Christus. Och ja, die liefde van de Heiland. Je kunt je hoofd meewarig schudden, maar die was wel de motivatie om mij in het domineesgezin op te nemen – met levensgevaar voor deze brave mensen. Wat een evenwichtig leven. En wat werd Freddie – mijn oorlogspseudoniem – verwend door m’n zusjes en (uiteraard) geplaagd door de broertjes. Aan aandacht geen gebrek!

Op mijn verjaardag (6 april) rolden Canadese tanks het dorp binnen. Diezelfde dag werd ik herenigd met mijn biologische ouders. De familie Müller hilde. Mijn ouders huilden. Ik hilde van de weeromstuit.

Nou, mooie verjaardag hoor. Wij waren bevrijd. Wij?

Ik woonde nu in Doesburg in het pand waar mijn grootouders tot 1942 een slagerij met bovenwoning hadden. Mijn ouders huilden, schreeuwden, als er weer een brief van het Rode Kruis kwam; hun ouders, familie en zoveel vrienden waren vermoord. Mijn moeder kon nauwelijks liefde voor mij opbrengen, vader probeerde door keihard te werken die verdomde oorlog achter zich te laten. Voor hem was ik een deel van die oorlog. Mijn hart was bij mijn familie in Nijverdal. Dit, toen vijfjarig jongetje dacht: “Waarom moest ik daar weg? Het was er altijd leuk, ik hoor niets meer over de Heere Jezus. Ik mis mijn broertjes en zusjes”. Ik rebelde door slecht te eten en dwarsliggen – hoe kan een kleuter anders reageren? Mijn moeder, die arme schat, kon de situatie niet aan. Ze was niet bij machte mij (moeder)liefde te geven, mij aan te halen, te knuffelen. Ze was woedend dat ik opbloeide als we in Nijverdal waren en ik daar wèl at en het liefste jongetje van de wereld was.

Ach, ik begrijp mijn ouders. Ik begrijp hun onmacht. Ik begrijp hun machteloosheid. Wat had ik ze dat nog graag verteld. —

email awraham.meijers@hetnet.nl

BOEKEN EN ZO

SARAH BREMER

RECENT VERSCHENEN

Lale Sokolov, een Joodse man uit Slowakije, komt in 1942 aan in Auschwitz, waar hij al snel benoemd wordt tot tatoeëerder. Weigeren kan niet, wil hij het kamp overleven.

Als tatoeëerder krijgt hij een aantal privileges, zoals meer rantsoen en een eigen kamer. Hij overleeft de hel en weet ook anderen te helpen. Dit door een grote berg geluk, zijn talenknobbel, zijn slimmigheid

én zijn liefde voor Gita, een jonge vrouw die hij ontmoet als hij het gevangenen-nummer op haar arm moet zetten.

Na de oorlog vinden Lale en Gita elkaar en blijven 70 jaar samen. De twee praten niet over het begin van hun relatie. Pas na de dood van Gita vertelt Lale zijn verhaal aan de schrijfster Heather Morris. Uit zijn herinneringen, die als losse flarden kwamen, gecombi-

neerd met historische feiten over Auschwitz, heeft ze een goed te lezen geheel weten te maken.

.....
HEATHER MORRIS, *De tatoeëerder van Auschwitz. Het waargebeurde verhaal van de uitzonderlijke liefde tussen gevangene 32407 en 34902*, Uitg. Harper Collins, 2018, 320 blz., ISBN 9789402700510, € 19,99

Etty Hillesum is vooral bekend geworden door de publicatie van haar dagboek, lang nadat zij in 1943 in Auschwitz is vermoord. Ook haar correspondentie is bekend. Met deze bijzondere uitgave wordt er een nieuw en verrassend licht geworpen op haar nalatenschap. Hillesum schreef samen met haar vriendin Henny Tide-man in een voorgedrukt boekje

Levenskunst, Gedachten van week tot week citaten. Citaten die hen inspireerden, citaten van bekende, maar ook van een aantal onbekende auteurs en citaten uit eerdere correspondentie. Dit bijzondere boekje is nu in een facsimile-editie uitgegeven in *Veel Mooie Woorden*. Aan de linker kant een foto van de beschreven bladzijde, rechts de uitgetypte tekst. Het

notenapparaat geeft inzicht in de herkomst van de bronnen van de citaten. Het tweede gedeelte van *Veel Mooie Woorden* bestaat uit 22 informatieve bijdragen.

.....
RIA V.D. BRANDT e.a., *Veel mooie woorden. Etty Hillesum en haar boekje Levenskunst*, Uitg. Verloren, H'sum 2017, 312 blz., ISBN 9789087046712, € 29,00

Slachtoffers van oorlogsgeweld, vervolging, marteling etc. hebben vaak lang last van hun ervaringen, bijv. in de vorm van belastende herinneringen. Mensen hebben hun traumadecor altijd bij zich. Geweld kan de band van de getroffenen met hun naasten en met zichzelf ontwrichten. Oorzaak hiervan is de verwarring in tijd en plaats. Leeft het slachtoffer in het decor van ‘toen’? Pijn,

psychische klachten, gebrekkige sociale aanpassing en vermijding houden slachtoffers in stand. De zoetste overwinning op de daders zou juist een klachtenvrij, verbonden en zinvol bestaan met dierbaren zijn. In dit boek legt Fedia Jacobs (sinds 30 jaar als psychiater verbonden aan het Sinai Centrum), mbv theorie en opstellingen met poppetjes, hoe begrip en inzicht kunnen

leiden tot een beter contact tussen geweldsgetroffenen en hun naasten. Eerder schreef Jacobs *Pijnlijke Verrijking* – een hoopgevend boek over therapie met oorlogsgetroffenen en hun kinderen.

.....
FEDIA JACOBS, *Van daar naar nu. Beter contact tussen geweldslachtoffers en naasten*, Totemboek, Amstelveen 2017, 136 blz., ISBN 9789491683299, € 24,99

GIDEON ITALIAANDER

GIDEON ITALIAANDER IS DÉ BETROUWBARE OPKOPER EN
KRINGLOOPWINKEL IN AMSTERDAM, SOEST EN PURMEREND

IN- EN VERKOOP VAN

• inboedels • boeken • kunst, kitsch en
curiosa • partijgoederen •

**Tevens verzorgen wij voor u
kelder- of zolderopruiming**

ADRESSEN

Beethovenstraat 1
Amsterdam

Van Weedestraat 68-74
Soest

Zeeburgerstraat 6
Amsterdam

Purmersteenweg 13a
Purmerend

Havenstraat 1
Amsterdam

Graag tot ziens!

☎ 020-6180256 / 06-26260528 ✉ g.italiaander@gmail.com

📱 /GideonItaliaander0 🌐 gideonitaliaander.nl

advies

prepress

offset

digitaal

hoge service, persoonlijke aanpak

Drukkerij Peters Amsterdam BV

Tel. 020 - 696 34 34

info@drukkerijpeters.nl

www.drukkerijpeters.nl

peters⁺
amsterdam
DRUKKERIJ

Schepenbergweg 33 1105 AS Amsterdam-Zuidoost

Steun nu het HOLOCAUST NAMENMONUMENT NEDERLAND

DUIZENDEN GINGEN U AL VOOR.
GA NAAR ONZE WEBSITE EN DONEER.
HELP ONS MET BOUWEN!

WWW.NAMENMONUMENT.NL

Discriminatie en
vervolging bestaan nog
steeds. Er is dus reden
genoeg om het verleden
actueel te houden.

Daarom steun ik het
werk van het Nederlands
Auschwitz Comité.

L. Tertaas
Gebro Sales bv